

The Sunlit Path

Sri Aurobindo Chair of Integral Studies

Sardar Patel University

Vallabh Vidyanagar

India

1 February, 2026

Volume 19, Issue 228-30

Contents

LIVING WORDS

✚ Editorial		3
✚ The Worship of the Supreme in Matter The Mother		4
✚ The Three Steps of Nature	Sri Aurobindo	5
✚ પ્રકૃતિનાં ત્રણ પગલાં	શ્રી અરવિંદ	14
✚ This Bodily Appearance is Not All	Sri Aurobindo	25
✚ શરીરરૂપ દેખાતું આ તે કાંઈ બધું નથી	શ્રી અરવિંદ	26
✚ Acknowledgements		32

Editorial

Dear friends,

I am happy to bring to you the 1st February, 2026 issue of The Sunlit Path.

The Worship of the Supreme in Matter is indeed the perfect prescription for a doctor for his clinical practice.

The Three Steps of Nature and प्रकृतिनां त्रय पगलां are taken from The Synthesis of Yoga. They are must read for any student of 'Life.'

'This Bodily Appearance is Not All and 'शरीररूप देखातुं आ ते कांई बधुं नथी' vividly describe the Sanctum Sanctorum of Human Being.

I am sure you will find the contents deeply meaningful and enlightening.

Sincere regards,

Dr Bhalendu Vaishnav

The Worship of the Supreme in Matter

The Mother

In all religious and particularly in occult initiations, the ritual of the different ceremonies is prescribed in every detail; each word uttered, each gesture made has its importance and the least infraction of the rule, the least mistake committed can have disastrous consequences. It is the same with the material life, and if one were initiated into the true way of living, one would be able to transform physical existence.

If the body is considered as the tabernacle of the Lord, then medical science, for example, becomes the initiatory ritual for service of the temple and doctors of all categories are the priests who officiate in the different rituals of the worship. Thus, medicine is truly a priesthood and should be treated as such.

The same thing may be said of physical culture and of all the sciences dealing with the body and its working. And if the material universe is regarded as the external robe and manifestation of the Supreme, then it can be said, generally, that all the physical sciences are rituals of worship.

So we always come back to the same thing: the absolute necessity of a perfect sincerity, a perfect honesty, and a sense of the dignity of what one does, so that one does it as it should be done.

If one could know all the details truly, perfectly, all the details of the ceremony of life, of the worship of the Lord in physical life, it would be wonderful--to know and not to make more mistakes, never make any more mistakes.

One performs the ceremony with the perfection of an initiation.(1)

The Three Steps of Nature

Sri Aurobindo

The progressive self-manifestation of Nature in man, termed in modern language his evolution, must necessarily depend upon three successive elements.

There is that which is already evolved; there is that which, still imperfect, still partly fluid, is persistently in the stage of conscious evolution; and there is that which is to be evolved and may perhaps be already displayed, if not constantly, then occasionally or with some regularity of recurrence, in primary formations or in others more developed and, it may well be, even in some, however rare, that are near to the highest possible realisation of our present humanity.

For the march of Nature is not drilled to a regular and mechanical forward stepping. She reaches constantly beyond herself even at the cost of subsequent deplorable retreats.

She has rushes; she has splendid and mighty outbursts; she has immense realisations. She storms sometimes passionately forward hoping to take the kingdom of heaven by violence.

And these self-exceedings are the revelation of that in her which is most divine or else most diabolical, but in either case the most puissant to bring her rapidly forward towards her goal.

That which Nature has evolved for us and has firmly founded is the bodily life. She has effected a certain combination and harmony of the two inferior but most fundamentally necessary elements of our action and progress upon earth,— Matter, which, however the too ethereally spiritual may despise it, is our foundation and the first condition of all our energies and realisations, and the Life-Energy which is our means of existence in a material body and the basis there even of our mental and spiritual activities.

She has successfully achieved a certain stability of her constant material movement which is at once sufficiently steady and durable and sufficiently pliable and mutable to provide a fit dwelling-place and instrument for the progressively manifesting god in humanity. This is what is meant by the fable in the Aitareya Upanishad which tells us that the gods rejected the animal forms successively offered to them by the Divine Self and only when man was produced, cried out, "This indeed is perfectly made," and consented to enter in.

She has effected also a working compromise between the inertia of matter and the active Life that lives in and feeds on it, by which not only is vital existence sustained, but the fullest developments of mentality are rendered possible. This equilibrium constitutes the basic status of Nature in man and is termed in the language of Yoga his gross body composed of the material or food sheath and the nervous system or vital vehicle.

If, then, this inferior equilibrium is the basis and first means of the higher movements which the universal Power contemplates and if it constitutes the vehicle in which the Divine here seeks to reveal Itself, if the Indian saying is true that the body is the instrument provided for the fulfilment of the right law of our nature, then any final recoil from the physical life must be a turning away from the completeness of the divine Wisdom and a renunciation of its aim in earthly manifestation. Such a refusal may be, owing to some secret law of their development, the right attitude for certain individuals, but never the aim intended for mankind.

It can be, therefore, no integral Yoga which ignores the body or makes its annulment or its rejection indispensable to a perfect spirituality.

Rather, the perfecting of the body also should be the last triumph of the Spirit and to make the bodily life also divine must be God's final seal upon His work in the universe. The obstacle which the physical presents to the spiritual is no argument for the rejection of the physical; for in the unseen providence of things our greatest difficulties are our best opportunities. A supreme difficulty is Nature's indication to us of a supreme conquest to be won and an ultimate

problem to be solved; it is not a warning of an inextricable snare to be shunned or of an enemy too strong for us from whom we must flee.

Equally, the vital and nervous energies in us are there for a great utility; they too demand the divine realisation of their possibilities in our ultimate fulfilment.

The great part assigned to this element in the universal scheme is powerfully emphasised by the catholic wisdom of the Upanishads. “As the spokes of a wheel in its nave, so in the Life-Energy is all established, the triple knowledge and the Sacrifice and the power of the strong and the purity of the wise. Under the control of the Life-Energy is all this that is established in the triple heaven.”

It is therefore no integral Yoga that kills these vital energies, forces them into a nerveless quiescence or roots them out as the source of noxious activities. Their purification, not their destruction,—their transformation, control and utilisation is the aim in view with which they have been created and developed in us.

If the bodily life is what Nature has firmly evolved for us as her base and first instrument, it is our mental life that she is evolving as her immediate next aim and superior instrument.

This in her ordinary exaltations is the lofty preoccupying thought in her; this, except in her periods of exhaustion and recoil into a reposeful and recuperating obscurity, is her constant pursuit wherever she can get free from the trammels of her first vital and physical realisations. For here in man we have a distinction which is of the utmost importance. He has in him not a single mentality, but a double and a triple, the mind material and nervous, the pure intellectual mind which liberates itself from the illusions of the body and the senses, and a divine mind above intellect which in its turn liberates itself from the imperfect modes of the logically discriminative and imaginative reason.

Mind in man is first emmeshed in the life of the body, where in the plant it is entirely involved and in animals always imprisoned. It accepts this life as not

only the first but the whole condition of its activities and serves its needs as if they were the entire aim of existence.

But the bodily life in man is a base, not the aim, his first condition and not his last determinant. In the just idea of the ancients man is essentially the thinker, the Manu, the mental being who leads the life and the body, not the animal who is led by them.

The true human existence, therefore, only begins when the intellectual mentality emerges out of the material and we begin more and more to live in the mind independent of the nervous and physical obsession and in the measure of that liberty are able to accept rightly and rightly to use the life of the body.

For freedom and not a skilful subjection is the true means of mastery. A free, not a compulsory acceptance of the conditions, the enlarged and sublimated conditions of our physical being, is the high human ideal.

But beyond this intellectual mentality is the divine.

The mental life thus evolving in man is not, indeed, a common possession. In actual appearance it would seem as if it were only developed to the fullest in individuals and as if there were great numbers and even the majority in whom it is either a small and ill-organised part of their normal nature or not evolved at all or latent and not easily made active.

Certainly, the mental life is not a finished evolution of Nature; it is not yet firmly founded in the human animal. The sign is that the fine and full equilibrium of vitality and matter, the sane, robust, long-lived human body is ordinarily found only in races or classes of men who reject the effort of thought, its disturbances, its tensions, or think only with the material mind.

Civilised man has yet to establish an equilibrium between the fully active mind and the body; he does not normally possess it.

Indeed, the increasing effort towards a more intense mental life seems to create, frequently, an increasing disequilibrium of the human elements, so

that it is possible for eminent scientists to describe genius as a form of insanity, a result of degeneration, a pathological morbidity of Nature.

The phenomena which are used to justify this exaggeration, when taken not separately, but in connection with all other relevant data, point to a different truth. Genius is one attempt of the universal Energy to so quicken and intensify our intellectual powers that they shall be prepared for those more puissant, direct and rapid faculties which constitute the play of the supra-intellectual or divine mind. It is not, then, a freak, an inexplicable phenomenon, but a perfectly natural next step in the right line of her evolution.

She has harmonised the bodily life with the material mind, she is harmonising it with the play of the intellectual mentality; for that, although it tends to a depression of the full animal and vital vigour, need not produce active disturbances. And she is shooting yet beyond in the attempt to reach a still higher level.

Nor are the disturbances created by her process as great as is often represented. Some of them are the crude beginnings of new manifestations; others are an easily corrected movement of disintegration, often fruitful of fresh activities and always a small price to pay for the far-reaching results that she has in view.

We may perhaps, if we consider all the circumstances, come to this conclusion that mental life, far from being a recent appearance in man, is the swift repetition in him of a previous achievement from which the Energy in the race had undergone one of her deplorable recoils.

The savage is perhaps not so much the first forefather of civilised man as the degenerate descendant of a previous civilisation. For if the actuality of intellectual achievement is unevenly distributed, the capacity is spread everywhere. It has been seen that in individual cases even the racial type considered by us the lowest, the negro fresh from the perennial barbarism of Central Africa, is capable, without admixture of blood, without waiting for

future generations, of the intellectual culture, if not yet of the intellectual accomplishment of the dominant European.

Even in the mass men seem to need, in favourable circumstances, only a few generations to cover ground that ought apparently to be measured in the terms of millenniums. Either, then, man by his privilege as a mental being is exempt from the full burden of the tardy laws of evolution or else he already represents and with helpful conditions and in the right stimulating atmosphere can always display a high level of material capacity for the activities of the intellectual life.

It is not mental incapacity, but the long rejection or seclusion from opportunity and withdrawal of the awakening impulse that creates the savage. Barbarism is an intermediate sleep, not an original darkness.

The assertion of a higher than the mental life is the whole foundation of Indian philosophy and its acquisition and organisation is the veritable object served by the methods of Yoga.

Mind is not the last term of evolution, not an ultimate aim, but, like body, an instrument. It is even so termed in the language of Yoga, the inner instrument.

And Indian tradition asserts that this which is to be manifested is not a new term in human experience, but has been developed before and has even governed humanity in certain periods of its development. In any case, in order to be known it must at one time have been partly developed. And if since then Nature has sunk back from her achievement, the reason must always be found in some unrealised harmony, some insufficiency of the intellectual and material basis to which she has now returned, some over-specialisation of the higher to the detriment of the lower existence.

But what then constitutes this higher or highest existence to which our evolution is tending? In order to answer the question we have to deal with a class of supreme experiences, a class of unusual conceptions which it is difficult to represent accurately in any other language than the ancient Sanskrit tongue in which alone they have been to some extent systematised.

The only approximate terms in the English language have other associations and their use may lead to many and even serious inaccuracies. The terminology of Yoga recognises besides the status of our physical and vital being, termed the gross body and doubly composed of the food sheath and the vital vehicle, besides the status of our mental being, termed the subtle body and singly composed of the mind sheath or mental vehicle, a third, supreme and divine status of supra-mental being, termed the causal body and composed of a fourth and a fifth vehicle which are described as those of knowledge and bliss. But this knowledge is not a systematised result of mental questionings and reasonings, not a temporary arrangement of conclusions and opinions in the terms of the highest probability, but rather a pure self-existent and self-luminous Truth. And this bliss is not a supreme pleasure of the heart and sensations with the experience of pain and sorrow as its background, but a delight also self-existent and independent of objects and particular experiences, a self-delight which is the very nature, the very stuff, as it were, of a transcendent and infinite existence.

Do such psychological conceptions correspond to anything real and possible? All Yoga asserts them as its ultimate experience and supreme aim. They form the governing principles of our highest possible state of consciousness, our widest possible range of existence. There is, we say, a harmony of supreme faculties, corresponding roughly to the psychological faculties of revelation, inspiration and intuition, yet acting not in the intuitive reason or the divine mind, but on a still higher plane, which see Truth directly face to face, or rather live in the truth of things both universal and transcendent and are its formulation and luminous activity. And these faculties are the light of a conscious existence superseding the egoistic and itself both cosmic and transcendent, the nature of which is Bliss. These are obviously divine and, as

man is at present apparently constituted, superhuman states of consciousness and activity. A trinity of transcendent existence, self-awareness and self-delight⁷ is, indeed, the metaphysical description of the supreme Atman, the self-formulation, to our awakened knowledge, of the Unknowable whether conceived as a pure Impersonality or as a cosmic Personality manifesting the universe.

But in Yoga they are regarded also in their psychological aspects as states of subjective existence to which our waking consciousness is now alien, but which dwell in us in a superconscious plane and to which, therefore, we may always ascend.

For, as is indicated by the name, causal body (*kāran. a*), as opposed to the two others which are instruments (*karan. a*), this crowning manifestation is also the source and effective power of all that in the actual evolution has preceded it. Our mental activities are, indeed, a derivation, selection and, so long as they are divided from the truth that is secretly their source, a deformation of the divine knowledge. Our sensations and emotions have the same relation to the Bliss, our vital forces and actions to the aspect of Will or Force assumed by the divine consciousness, our physical being to the pure essence of that Bliss and Consciousness. The evolution which we observe and of which we are the terrestrial summit may be considered, in a sense, as an inverse manifestation, by which these supreme Powers in their unity and their diversity use, develop and perfect the imperfect substance and activities of Matter, of Life and of Mind so that they, the inferior modes, may express in mutable relativity an increasing harmony of the divine and eternal states from which they are born. If this be the truth of the universe, then the goal of evolution is also its cause, it is that which is immanent in its elements and out of them is liberated. But the liberation is surely imperfect if it is only an escape and there is no return upon the containing substance and activities to exalt and transform them.

The immanence itself would have no credible reason for being if it did not end in such a transfiguration. But if human mind can become capable of the glories

of the divine Light, human emotion and sensibility can be transformed into the mould and assume the measure and movement of the supreme Bliss, human action not only represent but feel itself to be the motion of a divine and non-egoistic Force and the physical substance of our being sufficiently partake of the purity of the supernal essence, sufficiently unify plasticity and durable constancy to support and prolong these highest experiences and agencies, then all the long labour of Nature will end in a crowning justification and her evolutions reveal their profound significance.

So dazzling is even a glimpse of this supreme existence and so absorbing its attraction that, once seen, we feel readily justified in neglecting all else for its pursuit.

Even, by an opposite exaggeration to that which sees all things in Mind and the mental life as an exclusive ideal, Mind comes to be regarded as an unworthy deformation and a supreme obstacle, the source of an illusory universe, a negation of the Truth and itself to be denied and all its works and results annulled if we desire the final liberation. But this is a half-truth which errs by regarding only the actual limitations of Mind and ignores its divine intention.

The ultimate knowledge is that which perceives and accepts God in the universe as well as beyond the universe; the integral Yoga is that which, having found the Transcendent, can return upon the universe and possess it, retaining the power freely to descend as well as ascend the great stair of existence. For if the eternal Wisdom exists at all, the faculty of Mind also must have some high use and destiny. That use must depend on its place in the ascent and in the return and that destiny must be a fulfilment and transfiguration, not a rooting out or an annulling.

We perceive, then, these three steps in Nature, a bodily life which is the basis of our existence here in the material world, a mental life into which we emerge and by which we raise the bodily to higher uses and enlarge it into a greater completeness, and a divine existence which is at once the goal of the

other two and returns upon them to liberate them into their highest possibilities.

Regarding none of them as either beyond our reach or below our nature and the destruction of none of them as essential to the ultimate attainment, we accept this liberation and fulfilment as part at least and a large and important part of the aim of Yoga. (2)

પ્રકૃતિનાં ત્રણ પગલાં

શ્રી અરવિંદ

માણસગત સુધી પહોંચેલી પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે પોતાની જાતને પ્રગટ કરી રહી છે. આપણે તેને “ ઉત્ક્રાંતિ ” કહીએ છીએ. ભાવિ ઉત્ક્રાંતિ ત્રણ ક્રમિક પગલાંઓ ઉપર આધાર રાખે છે : જે આજ સુધીમાં ઉત્ક્રાંતિ થઈ ગયેલું છે; જે જાગ્રત રીતે અત્યારે ઉત્ક્રાંતિ થઈ રહ્યું છે, અને જે હવે ઉત્ક્રાંતિ થવાનું છે. એમ પણ અને કે જે હજી હવે ઉત્ક્રાંતિ થવાનું છે તેણે સતત નહિ તો અવારનવાર પણ દેખા દઈ દીધી હોય, કદાચ નિયમિત રીતે ડોકિયાં કરતું હોય, અથવા એમ પણ અને કે બહુ જ પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં કે વધારે વિકસિત સ્વરૂપમાં, અથવા, ભલેને કોઈક જ વાર છતાં પૂર્ણ વિકસિત સ્વરૂપમાં રજૂ થઈ ગયું હોય, અને એમ કરીને આપણી અભ્યાસની માનવજાતે જે ઊંચામાં ઊંચું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાનું છે તેનું દર્શન આપણને કરાવી પણ દીધું હોય. કારણકે પ્રકૃતિની પ્રગતિ એ કાંઈ કોઈ નિયમિત અને યંત્રવત્ ક્વાયતી આગેકૂચ નથી. એ તો સતત પોતાની મર્યાદાઓની બહાર નીકળતી જ જાય છે અને તેમ કરવા જતાં શોકજનક પીછે-હઠ કરવી પડે તો તેની પણ પરવા કરતી નથી. તે ધસારાઓ કરે છે; ભય અને જાપરજસ્ત ઉછાળાઓ મારે છે; તે વિશાળ વિશાળ સિદ્ધિઓ મેળવે છે. સ્વર્ગનું રાજ્ય બળજબરીથી પડાવી લેવા તે કેટલીક વાર તીવ્ર વીજળાવેગે આક્રમણ કરે છે. તેની પોતાની અંદર શું ભરેલું છે તેનાં એ બાહ્ય ચિહ્નો છે. તેને દિવ્ય ગણો કે આસુરી ગણો પણ પોતાના ધ્યેયને પહોંચવાના એ તેના જાપરજસ્ત ધસારા છે.

પ્રકૃતિએ આજ સુધીમાં ઊભું કરીને સાબૂત પાયા પર જે મૂકી આપ્યું છે એ છે જીવનું શરીર. પૃથ્વી ઉપર માણસે કામ કરવું હોય, પ્રગતિ કરવી હોય તો તેને માટે સહુથી પહેલાં જેની જરૂર પડે એવાં, છતાં નીચલી કક્ષાનાં, એ તરવોને ભેગાં કરીને તેણે તેમને મેળથી કામ કરતાં કરી દીધાં છે. એ છે, એક તો પદાર્થ અથવા જડ તત્ત્વ (વધારે પડતા આધ્યાત્મવાદી લોકો આ પદાર્થ-તરવને ભલે વખોડી કાઢતા હોય પણ તો ય એ આપણો પાયો છે અને આપણી સર્વે શક્તિઓ અને સાક્ષાત્કારો માટે એ સૌથી પહેલી જરૂરિયાત છે). અને બીજું તે, જીવન, પ્રાણતત્ત્વ. આ પ્રાણ એટલે કે જીવન-શક્તિ વડે તો આપણે આ શરીરમાં રહી શકીએ છીએ, જીવી શકીએ છીએ. વળી, આપણી માનસિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ માટે એ ત્યાં આપણો આધાર છે. પ્રકૃતિએ આ એ તરવોને એટલે સુધી

વિકસાવ્યાં છે કે જ્યાં કરીને તેણે પોતાના પાર્થિવ કામકાજ માટે અમુક અંશે કાયમી સ્થિરતા સ્થાપી દીધી છે; આ સ્થિરતા પૂરતી સ્થાપિત અને કાયમી છે તો સાથે સાથે, જરૂરી ફેરફાર કરી શકાય તેવી પણ છે; આના વડે, માનવદેહમાં રહીને તથા તેનો ઉપયોગ કરીને દેવો પોતાનો ધીમે ધીમે આવિર્ભાવ કરી શકે એવું કરણ તૈયાર થયું છે. (ઐતરેય ઉપનિષદમાં એક આખ્યાયિકા છે : દિવ્ય પુરુષે જ્યારે દેવો સમક્ષ એક પછી એક પશુ-ખોળિયાં રજૂ કર્યાં ત્યારે તેમણે તેમનો અસ્વીકાર કર્યો; પણ જેવું માનવ-ખોળિયું રજૂ થયું કે તરત જ તેઓ પોકારી ઊઠ્યા : “ અરે, આ તો ઉત્તમ છે, ” અને તેમાં પ્રવેશવાની હા પાડી દીધી.) વળી, પ્રકૃતિએ જડ પદાર્થ-તત્ત્વ અને અચળ પ્રાણની વચ્ચે એક કામચલાઉ સમાધાન પણ સ્થાપી દીધું છે: આથી પ્રાણતત્ત્વ પદાર્થ-તત્ત્વમાં રહે છે અને તેનો, જાણે કે આહાર કરીને પોતાનું જીવન ટકાવે છે; એટલું જ નહિ પણ મનતત્ત્વના પૂર્ણ વિકાસનો રસ્તો તેણે ખોલી આપ્યો છે. આમ પ્રકૃતિએ, માનવમાં એક સમતુલાની માંડણી કરી આપી છે. આ જ વાતને યોગના શબ્દોમાં આમ કહેવાય : માણસનો સ્થૂળ દેહ અન્નમય કોષ અને પ્રાણમય કોષનો બનેલો છે.

હવે, જે, આ પ્રમાણે, આ પ્રાથમિક સમતુલા એ મહાશક્તિનાં ઉચ્ચ કાર્યો માટેનો પાયો અને સાધન હોય, જે એ, પૃથ્વી ઉપર પ્રભુના આવિર્ભાવ માટેનું વાહન હોય, અને શરીરમાઘં સ્વલ્લ ધર્મસાધનમ્ (ખરેખર, શરીર એ ધર્મ બળવવાનું સાધન છે) એ વાત જે સાચી હોય તો શારીરિક જીવનને અવગણવું એ તો પ્રભુના અગાધ ડહાપણનો તિરસ્કાર કરવા જેવું અને પાર્થિવ આવિર્ભાવના તેના હેતુનો ત્યાગ કરવા જેવું છે, હા, પોતાના અંગત વિકાસના કોઈ ગુપ્તધર્મને લીધે શારીરિક જીવનનો આવો અસ્વીકાર કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ માટે યોગ્ય હોઈ શકે, પણ સમસ્ત માણસજાતનું ધ્યેય તો એ કદાપિ ના હોઈ શકે. એટલે જે યોગ શરીરની અવગણના કરે અથવા આદર્શ આધ્યાત્મિકતા મેળવવા શરીરનો નાશ કરવાનું અથવા તેનો અસ્વીકાર કરવાનું કહે, એ પૂર્ણ યોગ ના બની શકે. ઝિલટાનું, આદર્શ શરીર એ તો આત્માનો એક આખરી વિજય ગણાવો જોઈએ; અને શારીરિક જીવનને દિવ્ય બનાવવું એ તો પ્રભુનાં આ વિશ્વમાં થતાં કાર્ય પર તેની મહોર ગણાવી જોઈએ. “ આધ્યાત્મિકતાના માર્ગે જતાં શરીરને લીધે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે ” એમ કહેવું એ કાંઈ વાજબી દલીલ નથી, કારણકે પ્રભુની અકળ લીલામાં આપણી મોટી મોટી મુશ્કેલીઓથી તો આપણને સારામાં સારી તક મળી રહે છે. જ્યારે આપણને અતિશય મોટી મુશ્કેલી નડે છે

એ જ પ્રમાણે આપણામાં પ્રાણની જે શક્તિઓ છે તે પણ બહુ ઉપયોગી છે. તેઓ એમ પોકારે છે કે જો છેવટે તમે કૃતાર્થ થવાના છો, તો અમને પણ તેમાં સાથે રાખો અને અમારી અંદર રહેલ શક્યતાઓને દિવ્ય સાક્ષાત્કાર પામવા દો. આ વિશ્વની યોજનામાં તેમને માટે પણ એક મહાન કાર્ય નિર્માણ થએલું છે. વિશાળ ડહાપણવાળાં ઉપનિષદ આ વાત ભારપૂર્વક રજૂ કરે છે : “ પૈડાંની નાભિમાં જેમ આરાઓ તેમ પ્રાણમાં બધું પ્રતિષ્ઠિત થએલું છે : ત્રિવિધ જ્ઞાન અને યજ્ઞ અને શક્તિશાળીઓનું બળ અને જ્ઞાનીઓની પવિત્રતા. આ બધું જે ત્રણેય સ્વર્ગમાં પ્રતિષ્ઠિત થએલું છે તે પ્રાણના વશમાં છે. ”^૨ એટલે જે યોગ આ પ્રાણશક્તિઓને મારી નાખે છે અથવા તેમને બળજબરીથી નિર્બળ કરી સુવાડી દે છે, કે પછી તેમને સર્વ અનર્થનું મૂળ ગણી નિર્મૂળ કરી નાખે છે તે પૂર્ણયોગ ના હોઈ શકે. તેમની શુદ્ધિ, નાશ નહિ, તેમનું રૂપાંતર, નિયમન અને ઉપયોગ એ જ એમની સાર્થકતા છે. એ જ હેતુથી તેમને આપણી અંદર સ્થાપવામાં અને વિકસાવવામાં આવી છે.

પ્રકૃતિએ પહેલા પગલાં તરીકે જીવતું શરીર બરાબર સ્થાપી દીધું છે, તેને પાયારૂપ બનાવ્યું છે અને પોતાનાં સૌથી પહેલા સાધન તરીકે વાપરે છે. હવે, બીજા પગલાં તરીકે, એ આપણા માનસિક જીવનને વિકસાવી રહી છે; તેને એ પોતાનું વધારે કિંમતી સાધન બનાવવા માગે છે. તે જે ઉર્ધ્વાકરણનું કાર્ય લઈ બેઠી છે તેમાં હવે આ બાબતે તેના મનનો કબજો લઈ લીધો છે. તે કોઈ કોઈ વાર થાકી જાય છે ત્યારે શ્વાસ ખાવા અને શક્તિ ભેગી કરવા જરા તમસમાં સરી પડે છે એ સાચું, પણ, એ સિવાય તો તે સતત રીતે એવો પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે કે જેથી કરીને પ્રાણ અને શરીરમાં જે વસ્તુઓ તેણે પ્રાથમિક રીતે સિદ્ધ કરી નાખી છે તેનાથી આગળની બાબતો સર કરી શકાય. કારણકે, અહીં, માણસમાં આપણને એક એવી વિશિષ્ટતા દેખાય છે કે જે ખૂબ અગત્યની છે. માણસમાં એક જ જાતનું મન નથી પણ બે કે ત્રણ જાતનું છે : પ્રથમ તો સ્થૂળ અને પ્રાણમય મન, બીજું

૨. પ્રશ્નોપનિષદ, પ્રશ્ન ૨, શ્લોક ૬ અને ૧૩.

ચોખ્ખું બુદ્ધિપ્રધાન મન, કે જે શરીર અને પ્રાણના બ્રામક આભાસોમાંથી મુક્ત રહે છે અને ત્રીજું, બુદ્ધિપ્રધાન મનથી ઉપરનું દિવ્ય મન, કે જે પણ નીચેનાં, એટલે કે તાર્કિક ભેદવાળી અને કલ્પનાશીલ તર્કશક્તિનાં અપૂર્ણ ચોકડાંઓમાંથી મુક્ત છે. માણસનું સામાન્ય મન તેના પ્રાણ અને શરીરમાં ગૂંચવાઈ ગયેલું છે. વનસ્પતિમાં તો તે છેક જ દટાયેલું, અવ્યક્ત છે; અને પશુઓમાં તો છે હંમેશાં જકડાઈ ગયેલું. એ એમ સ્વીકારી લે છે કે જે તેણે કામકાજ કરવું હોય તો જીવવું એ માત્ર પહેલી નહિ પણ એકમાત્ર શરત છે; અને જાણે એ આપણા અસ્તિત્વનો અંતિમ હેતુ હોય તેમ એ તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. પણ આ સ્થૂળ, શારીરિક જીવન એ તો આપણા અસ્તિત્વનો માત્ર આરંભ છે, ધ્યેય નહિ; એ અસ્તિત્વની પ્રાથમિક શરત છે, અંતિમ માર્ગદર્શક નહિ. પ્રાચીન જ્ઞાનીઓએ યથાર્થ રીતે જ માણસને વિચારક, મનુ, મનોમયઃ પ્રાણ-શરીરનેતા^૩, એટલે કે પ્રાણ અને શરીરને દોરનાર મનોમય વ્યક્તિ કહ્યો છે; પ્રાણ અને શરીર વડે દોરાતો પશુ કહ્યો નથી. એટલે સાચું મનુષ્યજીવન જીવવાની શરૂઆત કરવી હોય તો તેને માટે ત્રણ આપતો થવી જોઈએ : બુદ્ધિએ સ્થૂળતામાંથી, ભૌતિકતામાંથી બહાર નીકળી આવવું જોઈએ, પ્રાણ અને શરીરના દાસત્વમાંથી મુક્ત બનેલા મનમાં જીવવાની આપણે વધારે ને વધારે શરૂઆત કરવી જોઈએ અને જેમ જેમ મુક્ત થતા જઈએ તેમ તેમ પ્રાણ અને શરીરનો વધારે સાચી રીતે સ્વીકાર અને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મુક્ત થઈએ તો જ કાપૂ મેળવી શકાય, બુદ્ધિપૂર્વક તામે થઈએ તેને કાંઈ “ પ્રભુત્વ ” ના કહેવાય. ભૌતિક જીવન આપણી ઉપર શરતો મૂકે તે બરાબર છે, પણ તે વિશાળ અને ઉચ્ચ હોવી જોઈએ, અને આપણે તેનો સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર કરીએ (ના-છૂટકે નહિ) એ જ મનુષ્ય-જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ ગણાય.

અસારે આ પ્રમાણે માનસિક જીવન ઉત્ક્રાંત થઈ રહ્યું છે; પણ હજી એ કાંઈ એક સર્વસામાન્ય વસ્તુ બની નથી; દેખાવ પરથી તો એમ જ લાગે છે કે માનસિક જીવન પૂર્ણ રીતે તો ગણી-ગાંડી વ્યક્તિઓમાં જ ખીલેલું છે, અને હજી માણસજાતનો મોટો ભાગ, ધણો મોટો ભાગ, તો એવો છે કે જેમની પ્રકૃતિમાં મનતત્ત્વ બહુ ઓછું ખીલ્યું છે (અને તે પણ અસ્ત-વ્યસ્ત), અને કાં તો ખીલ્યા વિનાનું સુષુપ્ત અને માંડ કામે લગાડી શકાય એવી સ્થિતિમાં પડેલું છે. એ વાત તો સાચી છે કે પ્રકૃતિએ માનસિક જીવનને પૂરેપૂરું વિકસાવી લીધું નથી; માનવ-પ્રાણીમાં હજી સુધી એ

૩ મુણ્ડકોપનિષદ્ ૨; ૭.

પાકે પાયે બેઠું નથી. અને એ દેખાઈ પણ આવે છે. આજે એવી ઘણી કોમ કે જાતિઓ છે કે જે વિચાર કરવાની તરદી લેતી નથી, માનસિક ઉપાધિઓમાં પડતી નથી કે મંથનો અનુભવતી નથી, અને જે વિચારો કરે છે તે માત્ર સ્થૂળ રીતે. આવી જાતના લોકોના શરીરમાં જીવન-શક્તિનો મેળ બહુ સારો હોય છે, તેઓ લાંબું જીવનારા હોય છે. જ્યારે ખીજી બાજુએ સુધરેલા લોકો જુઓ. તેમના ચંચળ મનને તેમના શરીર સાથે હજી મેળમાં બેસાડવાનું બાકી છે; હજી એ એક સામાન્ય બિના નથી બની; વળી એ વાત પણ સાચી છે કે જેમ જેમ માનસિક જીવનને વધારે ને વધારે ધનિષ્ઠ કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેમ તેમ માણસના બંધારણમાંથી મોટે ભાગે સમતુલા ઓછી થતી લાગે છે. આથી જ આગળ પડતા વૈજ્ઞાનિકોને એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે પ્રતિભા (અં. જિનિયસ) એ ગાંડપણનો એક પ્રકાર છે, અવનતિનું એ એક પરિણામ છે, પ્રકૃતિની એક રોગિષ્ટ દશા છે. આ અતિશયોક્તિને વાજબી ઠરાવતી બિનાઓને, અલગ રીતે નહિ પણ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી ખીજી બધી જ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને તપાસવામાં આવે તો, કાંઈક ખીજું જ સત્ય દેખા દે છે. પ્રતિભા એ તો સમગ્ર વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી શક્તિનો એક એવો પ્રયત્ન છે કે જેથી આપણું બુદ્ધિબળ એવું તો પ્રબળ અને ઝડપી બને કે જેને પરિણામે બુદ્ધિથી પણ ઉપર આવેલ દિવ્ય મનની લીલાના ઘટક જેવી મહાસમર્થ, સત્યદર્શી અને અતિ-ત્વરિત શક્તિઓને ઝીલવાને માટે એ તૈયાર બને. પ્રતિભા એ કાંઈ તરંગી કે સમજમાં ન આવે એવી કોઈ બિના નથી, પણ પ્રકૃતિના વિકાસમાં હવે પછીના જીવનની સાચી દિશામાં લેવાયેલું કેવળ સ્વાભાવિક પગલું છે. પ્રકૃતિએ શારીરિક જીવનને સ્થૂળ મન સાથે મેળમાં બેસાડી દીધું છે; પછી તેણે બૌદ્ધિક મનને રમતું મૂકી દીધું છે. અને હવે એ બંનેનો એ મેળ બેસાડી રહી છે. આમ કરવા જતાં આપણા પ્રાણુની છલબલતી શક્તિમાં થોડી ઓટ આવવાનો સંભવ જરૂર રહે છે, પણ તેથી તેના કાર્યમાં કોઈ ચિંતાજનક ખલેલ થાય જ અથવા થવી જ જોઈએ એવું નથી. અને પ્રકૃતિ તો તેનાથી ય ઉપરના સ્તરમાં પહોંચવા માટે રોકેટની જેમ હજી ય ઊંચે ધસી રહી છે. વળી તેના આવા કાર્યથી જે ખલેલ પડતી દેખાય છે તે કહેવાય છે એટલી ગંભીર નથી હોતી; તેમાંની કેટલીક તો નવા આવિર્ભાવની કઠંગી શરૂઆત હોય છે, તો વળી ખીજી કેટલીક, વિસર્જનની એવી ક્રિયાઓ હોય છે કે જેમને સહેલાઈથી સુધારી લેવાય

પ્રકૃતિનાં ત્રણ પગલાં

૧૫

છે. આવાં વિસર્જન ઘણી વાર નવસર્જન કરી આપે છે અને એમ ના અને તોપણ એનો અર્થ હોય છે; દૂરના ભવિષ્યમાં જે વસ્તુઓ ઊભી કરવાની છે તેને માટે અત્યારે અપાતી નાની શી કિંમત હોય છે.

જે આપણે બધા જ સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરીએ તો કદાચ એવા નિર્ણય પર આવીએ કે મનોમય જીવન હમણાં હમણાંનું જ માણસજાતમાં વિકસવા માંડ્યું છે એ માન્યતા સાચી નથી. ઊલટાનું એમ જણાય કે પહેલાં એક વાર પ્રકૃતિએ આ બાબત પાર પાડેલી, પછી તેણે એમાંથી શોકજનક પીછે-હઠ કરેલી અને હવે ફરીથી પાછી એ ઝડપથી એનું પુનરાવર્તન કરી રહી છે. અત્યારની બધી સુધરેલી પ્રજાઓ અસલ તો જંગલી દશામાં જ હતી એમ બનવાનો જેટલો સંભવ છે તેના કરતાં વધારે સંભવ તો એ છે કે પહેલાં એક ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ હયાતીમાં હતી અને તેમાંથી અધોગતિ પામતાં જંગલી પ્રજાઓ હયાતીમાં આવી. અત્યારે આખી દુનિયા ઉપર બધે જ બૌદ્ધિક વિકાસ એકસરખો નથી થયેલો એ વાત સાચી છે, પણ તેને માટેની શક્યતા તો બધે જ એકસરખી પડેલી છે. મધ્ય-આફ્રિકાના હબસી લોકો તેમની જૂની પુરાણી જંગાલિયતમાંથી હજી તો બહાર આવી રહ્યા છે. અને, સંસ્કૃતિના ધોરણે, તેમને છેક નીચેની કક્ષાના ગણવામાં આવે છે. આવા લોકો સુધરેલા લોકો સાથે લગ્ન-સંબંધ બાંધે તો તેમના વંશજો ભવિષ્યમાં સુધરે એ તો બને જ; પણ એમ જાણી શકાયું છે કે એવા વ્યક્તિગત દાખલાઓ છે કે જેમાં તેઓ, તેમની ઉપર અધિકાર ભોગવતા યુરોપિયન લોકોના જેવી બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓ ભલે હાંસલ ના કરી શક્યા હોય છતાં પણ તેમની બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિ તો ત્રહણ કરી શક્યા જ છે. આ તો વ્યક્તિગત દાખલા છે, પણ જે આમજનતાનો વિચાર કરીએ તોપણ, જે તેમને અનુકૂળ સંજોગો આપવામાં આવે તો થોડીક જ પેઢીઓમાં તેઓ એટલો બધો વિકાસ કરી નાખે તેમ છે કે જે કરવા માટે, ખરી રીતે તો, હજારો વર્ષ જવાં જોઈએ. આનો અર્થ તો એ થયો કે કાં તો માણસ મનોમય વ્યક્તિ હોવાને લીધે ઉત્ક્રાંતિના રગશિયા નિયમોના ભારે બોજમાંથી મુક્ત છે; અથવા તો, તેનામાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ માટેની ભૌતિક શક્યતા પડેલી જ છે, અને જે અનુકૂળ સંજોગો અને પ્રોત્સાહક વાતાવરણ મળે તો તે એ શક્યતાને વ્યક્ત સ્વરૂપે પણ બહાર લાવી શકે તેમ છે. લોકો જંગલી હોય છે તેનું કારણ એ નથી કે તેમનામાં માનસિક શક્તિઓ નથી; જરૂરી તકોની અવગણના અથવા અભાવ અને જાગ્રત થવાની વૃત્તિની ગેરહાજરી આ બે કારણોને લીધે જ તેઓ જંગલી

બની રહેલા છે. જંગલિયત એ વચગાળાની ઊંઘ છે, આદિ કાળનો અંધકાર નથી.

વળી માણસજાતના અત્યારના વિચારો અને પ્રયત્નોનું પણ જે વલણ છે તે બરાબર તપાસીએ તો જણાશે કે આ વલણ એ તો પ્રકૃતિનો એક એવો સન્નગ પ્રયત્ન છે કે જેથી કરીને ઔદ્ધિક બંધારણ, ગ્રહણશક્તિ અને ભવિષ્યની શક્યતાઓ એક સર્વસામાન્ય સપાટી પર આવે. આમ કરવાને માટે, માનસિક વિકાસ કરવાની જે તકો સુધરેલા લોકો પાસે અત્યારે છે તે બધા જ લોકોને મળે તેવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આ વલણના નેતા જેવા આજકાલના પશ્ચિમી માનસમાં ભૌતિક વિકાસ અને જીવનની બાહ્યતા ઉપર જે ખૂબ ઝોક છે તે પણ આ પ્રયત્નનો જ એક જરૂરી ભાગ છે. તેનો ધરાદો એ છે કે માણસની માનસિક શક્યતાઓ પૂરેપૂરી ખીલે તેને માટે માણસના શરીરમાં, પ્રાણમાં અને તેના ભૌતિક સંનેગોમાં પૂરતો આધાર તૈયાર કરવો. અત્યારે ચારે બાજુ થઈ રહેલો કેળવણીનો પ્રચાર, પછાત જાતિઓની ઉન્નતિ, દલિત વર્ગોનો ઉદ્ધાર, શ્રમ બચાવતાં સાધનોની વિપુલતા, આદર્શ સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ માટેની હિલચાલ, સુધરેલી જાતિઓમાં સ્વાસ્થ્ય, દીર્ઘાયુષ અને સશક્ત શરીર માટેની ભૌતિકશાસ્ત્રોની મથામણ, આ બધું જેતાં પ્રકૃતિની આ વિશાળ અળવળનો જે અર્થ છે અને તે જે દિશામાં જઈ રહી છે તે બહુ સહેલાઈથી સમજાઈ જાય છે. આ બધાંને માટે જે રસ્તાઓ લેવામાં આવે છે તે કદાચ તદ્દન સાચા કે આખરી ના પણ હોય, પણ અત્યાર પૂરતું જે ધ્યેય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે તો સાચું જ છે. આ ધ્યેય છે, એક તો, વ્યક્તિગત રીતે અને સામાજિક રીતે શરીર મજબૂત કરવાં, ખીજું, મનની ભૌતિક રીતની વાજખી જરૂરિયાતો અને માગણીઓ સંતોષવી, અને ત્રીજું, સમગ્ર માનવજાતને (પહેલાંની માફક અમુક આગળ પડતી જ જાતિ, વર્ગ કે વ્યક્તિને નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતને) પોતાની લાગણીઓનો અને ઔદ્ધિક શક્તિઓનો વધારેમાં વધારે વિકાસ થઈ શકે એટલા માટે પૂરતો આરામ, નવરાશ અને સર્વસામાન્ય તકો આપવી. અત્યારે ભલે માત્ર ભૌતિક અને આર્થિક હેતુ જ આગળ પડતા હોય, પણ તેની પાછળ વધારે ઉચ્ચ અને વિશાળ પ્રેરણા હિમેશાં કાર્ય કરતી જ હોય છે; અને કાર્ય કરતી ના હોય તોપણ અનુકૂળ મોકા માટે શાંતિથી વાટ જોઈ રહી હોય છે.

અને જ્યારે આ પ્રાથમિક શરતો પૂરી પડશે અને એ મહાન કાર્યને માટે પાયો તૈયાર થઈ જશે ત્યારે ઔદ્ધિક જીવનને લાગે શું કરવાનું આવશે ?

ત્યારે કયું ભાવિ ખૂલવા માંડશે ? એની રૂપરેખા કેવી હશે ? જો મન એ જ, ખરેખર, પ્રકૃતિનું આખરી પગલું હોય તો તો આ વિચારનો અને કલ્પના-શીલબુદ્ધિનો પૂર્ણ વિકાસ થાય તથા ઊર્મિઓ અને લાગણીઓને સુમેળવાળો સંતોષ મળે એટલું જ બસ થઈ જવું જોઈએ. પણ શું માણસ એ બુદ્ધિવાળું અને લાગણીવાળું એક પ્રાણી માત્ર જ છે ? શું જે જે વસ્તુઓ વિકસી રહી છે તેના સિવાયની, તેનાથી ઉપરની, બીજી કોઈ નવી વસ્તુઓ વિકસવાની નથી ? જો એમ ના હોય તો આ માનસિક જીવનની પરિપૂર્ણતા, બુદ્ધિની આ મુલાયમતા, નમનીયતા અને વિશાળ ગ્રાહકતા, ઊર્મિઓ અને લાગણીઓની આ સુંદર સભરતા, એ માત્ર એક સીડી જેવું જ હોવું જોઈએ; અને એ સીડીનો ઉપયોગ કરીને પહોંચાય એવા વધારે ઉચ્ચ જીવન અને ખૂબ સમર્થ એવી શક્તિઓનો એક પ્રદેશ હોવો જ જોઈએ. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પૃથ્વી પર મન-તત્ત્વનો આવિર્ભાવ ન હતો થયો અને શારીરિક જીવન એકલું જ હયાત હતું અને માત્ર પોતાના જ સંતોષ ખાતર જીવતું હતું. પણ પછી જ્યારે મન-તત્ત્વે વ્યક્ત થઈને શારીરિક જીવનનો કબજો લીધો ત્યારે એ જ શારીરિક જીવન માનસિક જીવનનો પાયો બન્યું. અને તેની પ્રવૃત્તિઓ માટે વાહન બન્યું. એ જ પ્રમાણે એક વધારે ઉચ્ચ જીવન અને ખૂબ સમર્થ એવી શક્તિઓએ હજી ય આવિર્ભાવ પામવો જ જોઈએ અને અત્યારના જીવનનો કબજો લઈ તેનો પોતાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ.

મનોમય જીવનના કરતાં વધારે ઉચ્ચ જીવનનો સ્વીકાર અને રજૂઆત, એની ઉપર તો સમગ્ર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન રચાએલું છે. અને તે મેળવવું અને સુચોજિત કરવું એ જ તો યોગમાર્ગોનો ખરેખરો હેતુ છે. મન એ કાંઈ છેવટનું પગલું કે આખરી ધ્યેય નથી; શરીરની માફક એ તો માત્ર એક સાધન જ છે. યોગમાર્ગોમાં તેથી જ તેને અંતઃકરણ એટલે કે અંદરનું સાધન એવું નામ આપેલું છે. ભારતીય પરંપરાએ એમ જાહેર કરેલું જ છે કે જે ઉચ્ચ જીવન હવે અભિવ્યક્ત થવાનું છે એ કાંઈ તદ્દન નવું જ, એટલે કે પહેલાં કદી ય નહિ અનુભવાયેલું એવું નથી. પણ અગાઉ એક વાર તે ઊગી આવેલું અને તેણે માનવજીવન ઉપર અમુક અમુક સમયે શાસન પણ કરેલું છે. તે ગમે તેમ હો, પણ જો આપણને તેની જાણ થયેલી જ છે તો એક વાર, અને અમુક અંશે, તે વિકાસ પામેલું હોવું જ જોઈએ. પણ તો, સવાલ એ ઊભો થાય છે કે તો પછી પ્રકૃતિ એ સિદ્ધિમાંથી કેમ પાછી હટી ગઈ ? અને તેના કારણરૂપે એ જણાઈ આવે છે કે એ વખતે કોઈ

શક્તિઓનું બનેલું છે એ કાર્યશક્તિઓ, માનસશાસ્ત્રમાં જેને સત્ય-દષ્ટિ, પ્રેરણા અને અંતઃસ્ફુરણા કહે છે તેને કાંઈક મળતી આવે છે. પણ છતાં તે, સ્ફુરણાત્મક બુદ્ધિ કે દિવ્ય મનમાં રહીને નહિ પણ તેનાથી ય ઉપર, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, વિશ્વગત અને વિશ્વાતીત સત્યમાં રહીને કાર્ય કરે છે. આ કાર્યશક્તિઓ એ પ્રકાશ છે; જે સચેતન છે, જે અહ પ્રધાન ચેતના પર છે, જે સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ છે અને તેનાથી પણ ઉપર હયાત છે, અને જેની પ્રકૃતિ આનંદ છે એવા અસ્તિત્વનો એ પ્રકાશ છે. આ કાર્યશક્તિઓ ચેતનાની અને કાર્યની દિવ્ય વ્યવસ્થાઓ છે; અને માણસનું હાલનું બંધારણ જેતાં તે અવસ્થાઓ માણસની ચેતનાથી પર છે. જેને અજ્ઞેય એટલે કે જાણી ન શકાય તેવું તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે તેને ભલે આપણે એક અવ્યક્ત પુરુષ તરીકે ગણીએ કે વિદ્યાનો આવિર્ભાવ કરનાર વિશ્વમય પુરુષ તરીકે ગણીએ પણ તે, જ્યારે આપણી અંદર જ્ઞાન જાગ્યત થાય ત્યારે, પરમાત્મા તરીકે રજૂ થાય છે; તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ પરમાત્માનું, પરાત્પર સત્, ચિત્ અને આનંદ તરીકે, એટલે કે સાચ્ચિદાનંદ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવે છે. પણ યોગમાં તો આ સત્, ચિત્ અને આનંદને આપણી પોતાની ચેતનાની એક અવસ્થા તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે તે આપણી જાગ્યત ચેતનાની બહાર હોય છે એ સાચું છે, પણ છતાં ય તે આપણી અંદર જ અતિ-ચેતનાના પ્રદેશમાં નિવાસ કરે છે અને તેથી આપણે ગમે ત્યારે આરોહણ કરી ત્યાં પહોંચી શકીએ છીએ.

અન્નમય, પ્રાણમય અને મનોમય કોષના બનેલા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ તે કરણદેહ છે, એટલે કે સાધનરૂપ છે, જ્યારે ઉપર જેની વાત કરી તે વિજ્ઞાનમય કોષના બનેલા દેહને કારણ-દેહ કહેવામાં આવ્યો છે. આ વિજ્ઞાનમય કોષ ઉત્ક્રાંતિની રીતે સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિ છે. પણ ઉત્ક્રાંતિનું કારણ, એટલે કે તેનું મૂળ અને તેને આગળ ધપાવનાર શક્તિ, પણ એ જ છે. આપણી માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ખરેખર તો દિવ્ય જ્ઞાનમાંથી જ આવેલી છે અને દિવ્ય જ્ઞાને પોતે જ તેને પસંદ કરેલી છે. તો ય તેઓ એ દિવ્ય જ્ઞાનની વિકૃતિ છે, અને જ્યાં સુધી તેમના પોતાના ગુપ્ત કારણરૂપ સત્યથી તેઓ વિમુખ્ત છે ત્યાં સુધી વિકૃતિ જ રહેશે. એ જ પ્રમાણે આપણાં સંવેદનો, લાગણીઓ અને ઊર્મિઓનો દિવ્ય આનંદ સાથેનો સંબંધ, તેમ જ આપણા પ્રાણની શક્તિઓ અને કાર્યોનો દિવ્ય-શક્તિ સાથેનો, અને આપણા દેહનો એ દિવ્ય તત્ત્વ સાથેનો સંબંધ પણ એવો જ છે. જે ઉત્ક્રાંતિનો આપણે અભ્યાસ કરેલો છે અને પૃથ્વી ઉપરના જેના શિખરરૂપ આપણે છીએ તેને એક રીતે તો

“ઝલટો આવિલાંવ” કહી શકાય. એક બાબુથી, જે પૂર્ણતા નહિ પામેલ પદાર્થ, પ્રાણ અને મન પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે તો, બીજી બાબુથી, ઉપર કહી તે શક્તિઓ ભેગી મળીને, અને ધૂટી ધૂટી પણ, તેમની આ પ્રવૃત્તિઓને હાથમાં લઈને, તેમને વિકસાવી રહી છે, અને એવી રીતે પૂર્ણ બનાવી રહી છે કે જેથી કરીને તેઓ ધીમે ધીમે, દિવ્ય અને સનાતન સંવાદને વધારે ને વધારે વ્યક્ત કરતાં જાય. અને આ દિવ્ય સંવાદ તો તેમનું મૂળ કારણ છે. વિશ્વના અસ્તિત્વ વિશેની આ વાત જે સાચી હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે વિશ્વનું જે ધ્યેય છે તે જ તો એનું મૂળ કારણ છે; એટલે કે એ ધ્યેય તો એનાં તરવોમાં છુપાઈ રહ્યું છે અને ધીમે ધીમે તેમાંથી બહાર આવી રહ્યું છે, મુક્ત થઈ રહ્યું છે. પણ જે એ મુક્ત થઈને દૂર જ નાસી જાય અને જેમાંથી મુક્ત થયું છે તેની ઉપર કાર્ય કરીને તેનું ઊર્ધ્વીકરણ અને રૂપાંતર ના કરે તો તે મુક્તિ પણ અપૂર્ણ જ ગણાય; જે આ પ્રમાણે રૂપાંતર ના થવાનું હોય તો આદિ કારણે તેનાં આ કારણોમાં આવીને છુપાઈ રહેવાની પણ શી જરૂર હતી? એટલે, પ્રકૃતિ જે આ અખળે વર્ષોથી આટઆટલી મહેનત કરી રહી છે તેને ત્યારે જ સંપૂર્ણ ન્યાય મળે અને ઉત્ક્રાંતિનો ગૂઢ અર્થ ત્યારે જ બહાર આવે કે જ્યારે માનવીનું મન દિવ્ય પ્રકાશની ભવ્યતાને પ્રહણુ કરી શકે; જ્યારે માનવની ઊર્મિઓ અને સંવેદનો પરમ આનંદના પાત્રમાં રૂપાંતર પામે અને તેની માત્ર અને આંદોલનોને ધારણ કરી શકે; જ્યારે માનવીનાં કાર્યો દિવ્ય અને અહંકાર-રહિત શક્તિની ગતિનાં પ્રતિનિધિ બને અને અનુભવે કે તે પોતે એ જ છે; જ્યારે આપણા દેહનો આ જડ પદાર્થ પરમ સત્ત્વની શુદ્ધતામાં સારી રીતે સામેલ થાય અને આ સર્વોચ્ચ અનુભૂતિઓ અને શક્તિઓનો આધાર બની તેમને ટકાવી રાખી શકે એટલા માટે મુલાયમ પણ બને અને, સાથે સાથે કદી પણ ના ચસકે એટલો દૃઢ બને.

આ પરમ અવસ્થાની એક ઝાંખી માત્ર પણ એટલી તો આંજી નાખનારી અને એકરૂપ બનાવી દે તેવું આકર્ષણ કરનારી છે કે તેને એક વાર પણ જોયા પછી, તેને ખાતર, જે કોઈ માણસ, અન્ય સર્વસ્વને ન્યોચ્ચાવર કરી દે તો એમાં એનો જરા પણ દોષ ના ગણાય. ઘણા લોકો મનને જ સર્વસ્વ માનવાની અને માનસિક જીવનને એકમાત્ર આદર્શ જીવન ગણવાની અતિશયતા કરે છે. પણ જે આ દિવ્ય અનુભૂતિ જરા પણ થાય તો તેનાથી વિરુદ્ધની એવી અતિશયતા થઈ જાય કે જાણે મન એ તો એક તુચ્છ વિકૃતિ છે, એક અતિ મોટો અંતરાય છે, માયાનું મૂળ છે, સત્યનો ઇન્કાર છે, અને તેથી, મુક્તિના સાધકે જાણે કે તેનો પૂરો અસ્વીકાર કરવો અને તેનાં કાર્યો અને

પ્રકૃતિનાં ત્રણ પગલાં

૨૧

પરિણામેને ધરમૂળથી ફેંકી દેવાં. પણ આવી માન્યતા પણ માત્ર અર્ધ-સત્ય જ છે, કારણકે એ, મનની મર્યાદાઓ માત્ર જુએ છે અને તેના દિવ્ય હેતુને વીસરી જાય છે. પૂર્ણ સત્ય તો એ જ છે કે જે, જેવી રીતે વિશ્વથી પર, તેવી જ રીતે વિશ્વમાં પણ ઈશ્વરને નિહાળે છે અને સ્વીકારે છે. અને પૂર્ણયોગ એ જ છે જે પરાતપરને પામ્યા પછી વિશ્વમાં પાછો આવીને તેનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી શકે અને અસ્તિત્વની આ મહાન સીડી ઉપર ધ્યેય મુજબ ચઢવિતર કરવાની શક્તિ જાળવી રાખી શકે. કારણકે જે વિશ્વના સર્જન પાછળ પુરાણી પ્રજ્ઞા ખરેખર કામ કરતી જ હોય તો મન-શક્તિનો કોઈ ઉચ્ચ ઉપયોગ કે નિર્માણ હોવો જ જોઈએ. તેનો ઉપયોગ હોય આપણે ઉપર જવાનાં અને પ્રભુને નીચે આવવાનાં પગથિયાં તરીકે અને તેનું નિર્માણ હોય કૃતાર્થતા અને રૂપાંતર; ઉચ્છેદ અને નાશ નહિ.

તો, પ્રકૃતિનાં ત્રણ પગલાં આપણે આમ જોઈએ છીએ : એક, શરીરસ્થ જીવન, કે જે અહીં આ ભૌતિક જગતમાં આપણા અસ્તિત્વનો પાયો છે; બે, મનોમય જીવન કે જેમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ અને જેના વડે આપણે શારીરિક જીવનને, વધારે ઉચ્ચ ઉપયોગ માટે જાગ્રે ઉઠાવીએ છીએ અને વધારે મોટી પરિપૂર્ણતા માટે વિશાળ બનાવીએ છીએ; ત્રણ, એક દિવ્ય અસ્તિત્વ કે જે પહેલાં એનું લક્ષ્ય પણ છે અને જે તેમને તેમની જગ્યામાં જાગ્રી શક્યતાઓમાં મુક્ત કરી આપવા માટે તેમનામાં અવતરણ પણ કરે છે. આમાંના એક પણ પગલાને ન તો આપણે અપ્રાપ્ય ગણીએ છીએ, ન તો તુચ્છ; અંતિમ સિદ્ધિ માટે આમાંના એકેયનો નાશ કરવો આપણે જરૂરી નથી માનતા. આવી મુક્તિ અને આવી કૃતાર્થતાનો આપણે યોગના હેતુ તરીકે સ્વીકાર કરીએ છીએ,—વિશેષ નહિ તો તેના એક ભાગ તરીકે, વિશાળ અને અગત્યના ભાગ તરીકે તો ખરો જ.

(3)

This bodily appearance is not all

Sri Aurobindo

This bodily appearance is not all;
 The form deceives, the person is a mask;
 Hid deep in man celestial powers can dwell.
 His fragile ship conveys through the sea of years
 An incognito of the Imperishable.

A spirit that is a flame of God abides,
 A fiery portion of the Wonderful,
 Artist of his own beauty and delight,
 Immortal in our mortal poverty.

This sculptor of the forms of the Infinite,
 This screened unrecognised Inhabitant,
 Initiate of his own veiled mysteries,
 Hides in a small dumb seed his cosmic thought.

In the mute strength of the occult Idea
 Determining predestined shape and act,
 Passenger from life to life, from scale to scale,
 Changing his imaged self from form to form,
 He regards the icon growing by his gaze
 And in the worm foresees the coming god.

At last the traveller in the paths of Time
 Arrives on the frontiers of eternity.

In the transient symbol of humanity draped,
He feels his substance of undying self
And loses his kinship to mortality.

A beam of the Eternal smites his heart,
His thought stretches into infinitude:
All in him turns to spirit vastnesses.

**His soul breaks out to join the Oversoul,
His life is oceaned by that superlife.**

(4)

શરીરરૂપ દેખાતું આ તે કાંઈ બધું નથી

શ્રી અરવિન્દ

શરીરરૂપ દેખાતું આ તે કાંઈ બધું નથી.

રૂપ છેતરતું, છદ્મવેશ છે વ્યક્ત માનવી ;

સ્વર્ગીય શક્તિઓ ગૂઢ ઊંડે રૂ હેતી મનુષ્યમાં.

એની ભંગુર નૌકામાં કાલસાગરમાં થઈ

અવિનાશી કરે યાત્રા પ્રચ્છન્નવેશને ધરી.

પ્રભુની જ્યોતિ છે એવો આત્મા એક વિરાજતો,

છે અન્નિમય એ અંશ અદ્ ભુતાત્મસ્વરૂપનો,
 નિજ સુંદરતાનો ને નિજાનંદ કેરો એ શિલ્પકાર છે,
 આપણા મર્ત્ય દારીધ્ર રહેલો અમૃતાત્મ એ.

 અનાધં તતણાં રૂપો રચતો શિલ્પકાર આ,
 પટાંતરે રહેતો આ નિવાસી અણ-ઓળખ્યો,
 દિક્ષાધારી છુપાયેલાં પોતાનાં જ રહસ્યનો,
 મૂક ને તનું કો બીજે ઢાંકી રાખે નિજ વૈશ્વ વિચારને.

 નિગૂઢ ભાવના કેરું નિઃશબ્દ બલ ધારતો,
 પૂર્વનિર્મિત આકાર અને કર્મ નિરૂપતો,
 જિંદગીથી જિંદગીએ અને એક શ્રેણીથી અન્ય શ્રેણીએ
 મુસાફરી કરી જાતો, એકથી અન્ય રૂપમાં
 પ્રતિબિંબિત પોતાનું સ્વરૂપ બદલ્યે જતો,
 નિજ મંડાયલી મીઠે વર્ધમાના મૂર્તિને એ નિહાળતો,
 ને આગામી દેવ કેરું કીટ માંહે પૂર્વદર્શન પામતો.

 આખરે કાળના માર્ગો પર યાત્રા કરંત એ
 સીમાઓએ શાશ્વતીની આવીને થાય ખડો.

 ક્ષણભંગુર માનુષ્ય કેરા પ્રતિકરૂપના
 વાઘાઓએ સજાયલો,
 પોતાના અમરાત્માના તત્વોનો બોધ એ કરે

ને મર્ત્યભાવ સાથેની નાશ પામી જતી એની સગોત્રતા.

રશ્મિ શાશ્વતનું એના હૈયાએ અથડાય છે,

વિચાર વિસ્તરી એનો પ્રવેશ છે અનંતતા :

એની અંદરનું સર્વ બૃહત્તાઓ પ્રત્યે બ્રહ્મતણી વળે.

એનો આત્મા પ્રસ્ફુટીને યુક્ત અધ્યાત્મ શું થતો,

આવે સાગરતા એને જીવને એ ઊર્ધ્વે વ્યાપેલ જીવને.

જગદંબાતણું એણે સ્તન્યપાન કરેલ છે;

પરા પ્રકૃતિ સર્વોચ્ચ એના આધારને ભરે :

એના આત્માતણી સ્થાયી ભૂમિકાની સલામતી

પોતાના પરિવર્તતા જગને કાજ એ લઈ

અજન્મા નિજ ઓજોને મૂર્તિમંત બનાવતી.

અમર્ત્યભાવથી વ્યક્ત એનામાં એ કરે છે નિજ જાતને,

કરે છે જીવમાં કાર્ય સૃષ્ટી ત્યાગી દઈને અવગુંઠિકા :

માનવી મુખમાં માનું મુખ પ્રત્યક્ષ થાય છે,

ને એના નેત્રમાં માનાં નેત્ર જોતાં જણાય છે;

વિરાટ એકતા દ્વારા માનો આત્મા એનો આત્મા બની જતો.

(5)

Supramentalised Life Energy

Manifold and supple, it has an immortal resistance.

The Mother

Supramental Action

An action that is not exclusive but total.

The Mother

Acknowledgements

All passages from the writings of Sri Aurobindo and The Mother are copyright of Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry, India and taken with kind permission of Sri Aurobindo Ashram Trust. Their titles, paragraphs and highlights made by the editor. The sources of selections in the present issue are:

1. The Mother, CWM, 15 374
2. Sri Aurobindo CWSA 23, 9-19
3. શ્રી અરવિંદ: યોગમાર્ગોનો સમન્વય 10-21
4. Sri Aurobindo CWSA 33, 27-28
5. શ્રી અરવિન્દ, 'સાવિત્રી'

The Sunlit Path is an e magazine of **Sri Aurobindo Chair of Integral Studies, Sardar Patel University**. It can be viewed at the University webpage: http://www.spuvvn.edu/academics/academic_chairs/aurobindo/

Editor: Dr. Bhalendu S. Vaishnav, Chairperson, **Sri Aurobindo Chair of Integral Studies, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar, 388120, Gujarat, India.**
 Contact: Department of Medicine, Pramukhswami Medical College, Bhaikaka University, Karamsad 388325, Gujarat, India.
 e mail: Sriurobindochair@gmail.com